

KULD- JA HÕBEESEMED SAAREMAALT

2019. aasta varasajaisel Saaremaal kontrollisime ühel tavapärasel arheoloogilisel inspektisioonil kohta, mille puhul sai esmapilgul arvatud, et tegu võiks olla segakünnud kalmega. Kummalises tundes siiski oletatava kalmekoha kõrval asuv niitmata heinaga ala – tol hetkel kuiv, kuid kõigi nähtavate poolest allikoha kõrvalt tuli välja Eestis seni mitmeti ebataoline 3.–4. sajandi leiuogum.

Sissesejatuseks peab ütlema, et meie ajaraamises 3. sajandi tegelikult ka suur osa 4. sajandist on Saaremaa ajaloo vordlemisi salapärase perioodi. Sise-Eestis maeti tol ajal surnud rikkalikke panustega tarandkalmetesse, samas kui Saaremaal näivad nii 3. sajandi esemed kui ka tollaegsed kalmes üldse puuduvat. See pilt on ilmselt siiski eksiivne, sest näiteks mõned Saaremaa idapoolmikusse jäävasse Tõnija Tuulingumäe tarandkalmesse maetud inimestest olid süsimkudaterringute analüüside (¹⁴C) järgi osustades surnud just 3. sajandi paiku. Kalmest leitud esemed sarnanesid mitre Mandri-Eesti, vaid Kuramaa omadele, ja nii mõnedki neist võiks sealsele paralleelide põhjal dateerida sajandite 3.–4. sajandisse. Seega võib 3.–4. sajandi näiline leitudühis tuleneda hoopiski sellest, et Saaremaa kuulus tollal kultuuriliselt kokku Kuramaaga. 2019. aasta leid osutas, et kultuurikontaktid üle Läänemere ulatusid aga palju kaugemale.

Tööde käigus sai üsna kiirelt selgeks, et kalmega siin tegu siiski pole. Kuigi leiuksa üldmõõdud on praegu 30 × 30 meetrit, tuli suurem osa tervemaid esemeid välja veidi enam kui kümne meetrise läbimõõduga alalt. Kokku oli leide üle seitsmekümne, kuid ühekski nende jaoks kaevatud augsid ei olnud Eesti kalmetele tavaliselt nii omast kivikihiti, ehkki üksikuid kive tuli erite. Puudusid ka portiküllud, söetükikesed ja mis peamine, inimluud. Väid ühes kohas oli koos sõlega ka põlenud luukilluke. Osa leide oli olnud tules, osa mitte. Sellised leitingimused, eriti paiknemine kunagise märgala kõrval või lausa märgal alal, osustavad tõenäoliselt ohverdatuskohale.

Pilt 1. Kuldvõru leiuksa kohal. Foto Märika Mägi.

Märika Mägi
Tallinna Ülikool

MUINASAEAGNE KULDVÕRU. Kõige haruldasem leid oli massiivne kullast maopeaotsiaga kaela- või käevõru (pildid 1 ja 2). Võru oli ilmselt mingi pulga ümber rulli keeratuna tahtlikult moomutatud – ohverdatud esemid oli tihtipeale kombeks „surmata“.

See pärast on raske otsustada, kuidas võru kasutusajal kanti. Pole võimalatu, et sama eset võidi soovi korral kanda nii kaela ümber kui ka spiraalvõruna randmel. Kuna tegemist on vordlemisi raske ethega – kaal on umbes 175 grammi – sobis Saaremaa võru igal juhul ka kaelavõruks. Termin *maopeaotsiaga* on siinkohal tinglik ja kasutusel tüüpi nimetusena, tegelikult võivad taoliste võrude otsad olla erinevad.

Kõik maopeaotsiaga võrud, nii kaela- ja käevõrud kui ka sõrmused, olid valmistatud kullast ning on dateeritud perioodi 210–330 pKr. Neid peetakse Põhjamaade rooma rauaaja kõige suurema sümbolise tähendusega esemeteks ning eriti kaela- ja käevõrusid omistatakse ühiskonna absoluutsele eliidile. Mitme Skandinaavia uurija arvates on tegu rooma rauaajal alguse saanud viirslikke või kuninglike suguvõsade sümbolitega, mis seletaks tihtilasi nimetatud võrude leidumise üsna vordväärselt

Pilt 2. Maopeaotsiaga kaela- või käevõru Saaremaal. Eesti seni suurim muinasaeagine kuldese. Foto Jaana Ratas.

nii meeste kui ka naiste matustes. Samuti on võimalik, et võrusid võidi kinkida lülastele, võib-olla koos oma suguvõsa naiste naimisega neisse perekondadesse, kellega liitu otsiti. Sarnase kujuga kullast sõrmused võiksid selle teooria järgi sümboliseerida ka vasallilõutuvust. Üksmeelne ollakse selles, et tegu näib olevat nii selge sümbolise tähendusega esemega, et peale konkreetse isiku surma või suguvõsa häbumist tuli see kas surmuga kaasa matta või rituaalselt hävitada, mitte järeleülevaete põlvkondadele pärandada. Tegelikult ongi ligi kaks kolmandikku taolistest võrudest pärit ohverdatuskohtadest või leitud üksikleituna, võib-olla samuti ohvertamina.

Tuntuim ohverdatuskoht, kust on leitud koguni seitse maopeaotsalist käe- või kaelavõru, on Skedemosse Ojandi saarel. Neid on aga teada ka muistsete germaanlaste suurtest rooma rauaagestest rehaohverdustest, näiteks Thorsbjergist tänapäeva Loodo-Saksamaal. Võimalik, et seal kuulus see vorditud sõjaväe juhile ning ohverdati kaotuse järel koos lüüasaanud sõdalaste relvade ja muu varustusega.

Enne Saaremaa leidu oli maopeaotsalisi kaela- ja käevõrusid teada 02, neist enamik Rootsi ja Taanist. Väid kümmelekonid on raskemad kui 160 grammi. Üksikuid käe- või kaelavõrusid on leitud mujaltki, näiteks kaelavõru ja paar vörukatkat Edela-Soomesti ja üks Poolast. Mujalt Baltimaadest taolisi massiivseid kuldvõrusid avastatud ei ole.

Kuidas sarnas siis taoline Skandinaavia kujunevat kuningavõimu sümboliseeriv ese Saaremaa mulda? Enne, kui vastuse üle arutlema hakata, tasub heita pilk teistele samasti leiuksahast saadud esemetele. Needki on mitmes mõttes haruldased.

TEISED LEIUD. Nimelt saadi kuldvõru läheduses teisiigi 3.–4. sajandi Skandinaavia arstokmataiale viitavad esemed – möögavöö ehisaanete. Kolm pronksist ja hõbedaga kaetud nn propellerikujulist naastu rippusid omal ajal luksusliku vöö allservas (pilt 3). Ka sellised naastud olid püüdnud kasutusega ning need leetakse üksnes rooma rauaagestere germaani ülikuteaga scoses, tavaliselt koos rohketest muude ehisaajade ja relvadega. Mujal kui nimetatud vöödes selliseid naaste ei kasutatud. Saaremaal saadi kahe

eri suurusega propellerikujulised naastud ja samuti üks kõrgem naast, mille alt rihm läbi käis. N need võivad pärineda ühest või ehk koguni kahest taolisest möögavööst. Nagu ohverduste puhul tavaline, oli vöö ilmselt lõhutud ja vahest ka poleetatud, nii et muud sellega seondavaid naaste antud leius polnud. Samas tuli leiuksahast välja terve hulk põlenud hõbedatükikesi ja pole kuldagi võimalik üldi, millest esemetest need pärinesid.

Maopeaotsiaga võrusid ja propellerikujuliste naastudega lüksusvõid on leitud koos ka Skandinaavia, näiteks Skedemosse. Rohkem on selliseid vöönaaste teada eespool juba mainitud rehaohverdustest, näiteks Nydamist ja Ejsbolist Taanis. Arvatakse, et vööd, mida need naastud kaunistasid, kuulusid praeguse Taani alalid rüümanud väetühedele, kellest saadi jagu ja kelle varustus ohverdati oma jumalatele.

Kas Saaremaa leidude puhul võiks samuti olla tegemist saart varustusega? Kindlat ei saa me seda künnagi teada, kuid oletusele räägib vastu asjaolu, et koos skandinaaviaaegsete asjadega leiti terve hulk kohalikke etheid ja tarbeesemeid, mis pärinesid üsna samast ajast. Võrude ja naastude kõrval olid neljateiskümne ambsole katked (pilt 3), neist suurem osa hõbedast või hõbedaga kaunistatud pronksist eksemplareid. Need olid kohalikud sõletüübid, mida leidub rohkesti nii Kuramaal kui ka Eestis mandriosas, kuid peaaegu üldse mitte Skandinaavias. Kahre millet oli osaliselt säilinud pisikestest lindudest ornament.

Eespool kirjeldatud ambsoled kuulusid üsna kindlalt kohalike Tuulingumäe või Liiva-Puha tarandka imetesse, sajandi-kaks kule Saaremaa eliidile – neile, keda rooma rauaajal maeti Tõnija hiljem aga Lepna surnumajja. Kuna ambsoolgi kandis tõenäoliselt nii mehed kui ka naised, pole võmatu, et osa neist kuulus samale isikule või suguvõsale, kellele kuldvõru ja möögavöögi. Võiks seotuda oletada, et nimetatud Saaremaa ülikud olid ehk just liitlaskhete kaudu seotud mõne Skandinaavia kuningliku suguvõsaga. Sarnaselt sealsete kombestikele ei pärandatud ka sinmaal sümbolise tähendusega esemeid edasi, vaid need ohverdati maise funktsiooni kadumisel kõrgematele põlvkondadele.

Pilt 3. Pronksist ja hõbedast ambsoled ja neljateiskümnele katked ning propellerikujulised vöönaastud (paremal). Foto Jaana Ratas.

Kohaliku iseloomuga on ka ohverdusmiskohast saadud raud- asjad, neist enamik küll säilinud üksnes tükikestena. Peamiselt on tegemist nugaadega, ühel juhul punktirive ja ühe fragmendi puhul võib-olla odaotsaga, lisaks mõned võimalikud nooleotsad. Needki esemed viitavad sellele, et ohverdati mitte ühe konkreetse sündmuse järel, vaid tõenäoliselt veidi pikema aja jooksul.

OHVERDAMISKOHAT. Mitu Saaremaa leiga seotud asjaloole võimaldavad tõmmata kõige otsesema paralleeli Ölandi saare ohverduskoha Skedemoosiga, mida kasutati küll pikema perioodi vältel, kuid kõige intensiivsemalt samuti rooma rauaajal. Eespool sai mainitud, et ka viimasest on leitud maoparasiitsi kultuurisid ja lüksuslike mööblovõtte osi. Lisaks leiti Skedemoosist relvi ja ehteid ning inimete ja loomadete luud. Paljudel nimluudel olid selged tapmisele viitavad jäljed. Loomaluudest kuulus suurem osa hobustele, eriti hobuste peadele ja jalgadele – ilmselt oli nahk koos pea ja jalgadega ohvrkohale toodud, keresea aga pidustuse käigus ära söödud. Ohverdused toimusid madalasse, rooma rauaajal juba kinni kasvatavasse järve, mis paiknes kolme kihelkonna piiril.

Kuigi võrreldes Skedemoosiga on Saaremaa leiukoht märksa väiksem, asub ka see otsest asustust eemal, kuid jääb mitme kunagise asustuskohaga umbes sama kaugele. Huvitav on märkida, et koht oli veel hiljaegu rahvasuus tuntud kui tõenäoline kumagine pühakoht, kust olevat tulnud välja inimluud, kuid mida ei peetud kalmekehaks. Pealegi seal kummitavat, mida aga kalmetel polevat täheldatud! Teatud ühisjooni võib ehk leida ka mõned aastad tagasi uuritud teise Saaremaa ohverduskoha, Viidumäega, mis asub samuti otsest asustusest veidi eemal, märgia loha kõrval. Tõsi, Viidumäe varasemad leidud kuuluvad mõnisada aastat hilisemasse aega kui stinkirjeldatud.

Saaremaa ohverduskoha leid on märkimisväärne mitmel põhjusel. Juba kultuuri teemal on vähe uuritud ja teadaolevat on niu oma suure sümbolise tähenduse poolest kui ka seetõttu, et kuldsemed on Eesti esiajaloo üldse väga harvad. Leiukoht tutviku võimaldab käsitleda 3.–4. sajandi Saaremaal erinevalt sellest, mis seni teada oli. Ehilid tasemel siledem Rootsi või Taaviaga juba ajal, mille kohta üldiselt on arvatud, et praeguse Eesti ala elanike kontaktid püridusid eeskätt teiste Läänemere rikkaldate rahvastega. Järgnevate sajandite jooksul soosed Skandinaavia ühnes tugevnesid ja hiljemalt viikingiajaks oli kujunenud välja kõiki Läänemere põhjapoolmiku rannikualasid iseloomustav ühine sõdalaskultuur, mida manifesteeriti samaste esemetega.

Leid näitab, et Saaremaa polnud 3.–4. sajandi sugugi leitud tühi või koguni asustamata, nagu mõned 20. sajandi uurijad oletasid. Kalmeite leianes, mis sõltub suuresti kehivatest ruumalidest, ei pruugi ühiskonna tegelikkude jõukust või olulisust kuigi otseselt näidata. Et Saaremaa elanikud ohverdusid nimeatud perioodil nii kullast kui ka hõbedast asju, osurab igal juhul tolleaegse ühiskonna jõukusele ja laialdasel rahvusvahelistele sidemetele. **5**

Pilt 1. Meesiku ajaline mirmekhiilisus: vaade kiriku ja Vabadussõja auseraia juurest Ötepää linnamäele. Muinsusega linnuse esemele ehitati keskeljal kiivist piiskoplinnus. Linnamäe esine ala on praegu kasutatav spordistaadionina, taamal paikstavad moodsad linnamajad. Foto Ulla Kadakas.

UUS MUINSUSKAITSESEADUS

Ulla Kadakas
Muinsuskaitseamet

Arheoloogiapärandi kaitse

Seaduste muutmine on sama paratamatu kui aja kulgumine. Kui elukorraldus ja arusaamad muutuvad, siis tuleb varasemad reeglid üle vaadata. Seaduste detailsemaks kirjutamine on samuti paratamatu, lähtudes praktikast ette tulnud juhtumitest – kui 1925. aastal saadi muinsusvarade kaitse seaduses hakkama paarikümne seadusesättega, siis praegu vajame sama asja sõnastamiseks neid viis korda rohkem.

Uut muinsuskaitse seadust, mis hakkas kehtima 1. mail 2019, valmistati ette viis aastat. Ka arheoloogid saatsid selle aja jooksul ettepanekuid arheoloogiapärandi kaitse paremaks korraldamiseks. Enamik neist soovitusetest jõudis seadusesse, kuid mitte kõik – üks seaduse rakendamise näitab, kas ja millisel määral vajab regulatsioon tulevikus kohendamist.

Uut seadust oli vaja selleks, et tasakaalustada riigi ja omanike kohustusi, sest kultuuripärandi säilimine on avalik huvi, mida ei saa kanda ainult mälestiste omanikud.

aineline ja mis on vaimne kultuuripärand, ning sedastatakse, et kultuuripärandi väärtustamine ja säilitamine on ühiskonna ühine kohustus. Peale ajaloo-, arheoloogilise, ehitise-, kunstija tehnikamälestiste määratlakse uue ligina ajaloolised looduslikud pühapaigad. Iga mälestisliigi kohta käivad riikliku kaitse eeldused on ära toodud ministri määruses (vt viidet artikli lõpus). Arheoloogiamälestiste puhul on oluline muistise vanus ja asukoht ning kultuurikihis petuva teabe teaduslik väärtus ja ainulaadsus, lisaks sellele on tähtis paiga silmapaistvus maastikul (linnused, matmispaigad). Muistise mälestiseks arvamisel tuleb arvestada ka selle üldist häduslikku väärtust. Mälestiste puhul tuleb eelistada säilitamist läbikavvamisele.

ARHEOLOOGIAPÄRAND UUES SEADUSES. Eesti praegused maastikud on kujundanud inimene – põlvkond põlvkonna järel on lisanud maastikule oma kihu. Aastatuhandete kulgedes on osa kihte mattunud uute alla, kuid nad on alles. Euroopa maastikukonventsioon määratleb maastiku kui inimise tajutavat, looduslike ja/või inimtekkeliste tegurite toimel ning koosmõjul kujunenud iseloomuliku ala. Arheoloogiapärandi kaitses Euroopa konventsioon defineerib arheoloogiapärandit kui Euroopa kollektiivse mälu allikat ning ajaloolise ja teadusliku uurimisobjekt vahendit. Uues seaduses on need kaht teineteist täendavat vahendit. Uues seaduses on tema säilimise alaliseks mitmekihilise kultuurimaastiku loomuliku osana (pilt 1).

Seaduses on arheoloogiapärand jagatud mälestiseks ja leiu kohtadeks, samuti on öeldud, et arheoloogilist kultuurikihti võib olla muinsuskaitsealal, teist liiki mälestiseks ja kaitseobjektides ning et arheoloogiapärandi loomuliku osad on arheoloogilised leid. Seadus näeb ette ka kaitsemeetmed seni veel avastamata muististe jaoks.

Arheoloogiapärand on maomaanikule vähenõudlik kaasteeline. Üldjuhul saab muististel jätkata senist maastikust – harida põldu ja ariamada ning teha metsa, kuid seadus reguleerib sellest kaugemale minemaid ehitusi, kaevet ja muid muulatoide. Kui kavandatud töö on põhjendatud, vajalik ja seda ei saa teha teises kohas, siis tuleb enne selle tegemist teha arheoloogilised uuringud.

MÄLESTISE JA LEIUKOHAID. Mis vahe on aga arheoloogiamälestisel ja leiu kohal? Mälestiseks tunnistamise eelduseks on asjaolu, et kultuuriväärtusega asi või maa-ala peab esindama Eesti ainelise kultuuripärandi väärtuslikumat osa. Ka muististe seas on need, mis on paremini ja terviklikumalt säilinud kui teised või on kultuurimaastikus suurema ja sisukama tähendusega. Selliste muististe puhul alustatakse mälestiseks tunnistamise menetlust ja tulevikus nende täielik läbiuurimine oleks äärmiselt erand. Leiu kohtadena karistavatel paikadel seisab neid de kesise säilivuse või väiksema esinduslikkuse tõttu eespool ajaloolikka väärtus, mis tõttu pärast arheoloogilist uuringut saaks samasse kohta ehitada näiteks uusi maju, rajada teid ja kaevandusi. Muistise tunnistab mälestiseks kultuuriminister,